

77

SVENSK
EXEGETISK
ÅRSBOK

På uppdrag av

Svenska Exegetiska Sällskapet

utgiven av

Samuel Byrskog

Uppsala 2012

Svenska Exegetiska Sällskapet
Box 511
S-751 20 UPPSALA, Sverige
WWW: <http://www2.teol.uu.se/homepage/SES>

Utgivare:

Samuel Byrskog (samuel.byrskog@teol.lu.se)

Redaktionssekreterare:

Thomas Kazen (thomas.kazen@ths.se)

Recensionsansvarig:

Cecilia Wassén –2012 (cecilia.wassen@teol.uu.se)

Tobias Hägerland 2012– (tobias.hagerland@teol.lu.se)

Redaktionskommitté:

Samuel Byrskog (samuel.byrskog@teol.lu.se)

Göran Eidevall (goran.eidevall@teol.uu.se)

Blazenka Scheuer (blazenka.scheuer@teol.lu.se)

James Starr (james.starr@efs.svenskakyrkan.se)

Prenumerationspriser:

Sverige: SEK 250 (studenter SEK 150)

Övriga världen: SEK 350

SEÅ beställs hos Svenska Exegetiska Sällskapet via hemsidan eller postadress ovan, eller hos Bokrondellen (www.bokrondellen.se). Anvisningar för medverkande återfinns på hemsidan eller erhålls från redaktionssekreteraren. Manusstopp är 1 mars.

Utgiven med bidrag från Vetenskapsrådet.

Tidskriften är indexerad i Libris databas (www.kb.se/libris/).

SEÅ may be ordered from Svenska Exegetiska Sällskapet either through the homepage or at the postal address above. In North America, however, SEÅ should be ordered from Eisenbrauns (www.eisenbrauns.com). Search under the title "Svensk Exegetisk Arsbok." Instructions for contributors are found on the homepage or may be requested from the editorial secretary (thomas.kazen@ths.se).

This periodical is indexed in the ATLA Religion Database®, published by the American Theological Library Association, 300 S. Wacker Dr., Suite 2100, Chicago, IL 60606; E-mail: atla@atla.com; WWW: <https://www.atla.com/>.

© SEÅ och respektive författare

ISSN 1100-2298

Uppsala 2012

Tryck: Elanders, Vällingby

Innehåll

Exegetiska dagen 2011/Exegetical Day 2011

Susan Ashbrook Harvey	Möten med Eva i syrisk liturgi.....	1
Oskar Skarsaune	Jewish and Christian Interpretations of Messianic Texts in the Book of Isaiah as Jewish/Christian Dialogue – from Matthew to the Rabbis	25
Sten Hidal	Bibeltolkning i den tidiga kyrkan.....	47

Övriga artiklar/Other articles

James A. Kelhoffer	Nya testamentets exegetik som akademiskt ämne med relevans för andra ämnen.....	55
Lennart Thörn	Förordet och Ordet i Luk–Apg.....	71
Nina Lundborg	Jesu exodus: Mose-, Sinai- och Exodusmotiv i Luk 9:28–36.....	105
John-Christian Eurell	Faith: An Activity of Christ or of the Believer? A Contribution to the πιστις χριστου Debate.....	139
Jörg Frey	The Diaspora-Jewish Background of the Fourth Gospel	169
Ingegerd Hällner	”Den som inte dansar förstår inte vad som sker”: En vishetskristologisk analys av danshymnen i <i>Johannesakterna</i> med cirkeldansen som tolkningsmönster	197
Jörgen Magnusson	Bortom vägs ände, eller klarsyntheten som förblindade: En analys av en så kallad akosmisk etik i <i>Sanningens evangelium</i> från Nag Hammadi.....	225
Sten Hidal	Helmer Ringgren in Memoriam.....	255

Recensioner/Book Reviews

James W. Aageson	<i>Paul, the Pastoral Epistles, and the Early Church</i> (James Starr)	259
John J. Ahn	<i>Exile as Forced Migrations: A Sociological, Literary, and Theological Approach on the Displacement and Resettlement of the Southern Kingdom of Judah</i> (Lena-Sofia Tiemeyer)	261

Bibeltolkning i den tidiga kyrkan

STEN HIDAL (LUNDS UNIVERSITET)

Om jag har förstått instruktionerna rätt, så är meningen att jag skall berätta om mina erfarenheter från att ha forskat i och översatt texter från den tidiga kyrkan – inte som en strikt vetenskaplig framställning utan i en mera ledig form. Det skall jag gärna göra. Det innebär också en tillbakablick på min tid vid Lunds universitet, vilket kan vara passande för den som i dagarna går in i den traditionella pensionärsåldern.

Det började när jag var student. Mitt språkintresse väcktes redan i gymnasiet och det var endast naturligt att jag särskilt ägnade mig åt de ämnen där de klassiska teologspråken – alltså latin, grekiska och hebreiska – fanns, dvs exegetiken. Där spelade dock latin inte så stor roll, utan det blev andra ämnen där det kom in. Jag fick användning för det språket redan i den första uppsats jag skrev, vilket var i teologisk etik för Gustaf Wingren och hette ”Dopet som död och uppståndelse med Kristus hos grekiska kyrkofäder t o m Johannes Chrysostomos”. Alltså i etik – det visar hos examinator en berömvärd flexibilitet i synen på ämnesgränser.

Men, säger kanske någon, där var det väl grekiska du fick användning för, inte latin? Nog så riktigt, men jag hade redan upptäckt den stora fördelen med Mignes *Patrologia*: det fanns alltid en latinsk översättning som jag redan då fann lättare att läsa än den grekiska texten. Vi får inte glömma, att min generation som regel hade läst latin fyra år i skolan, sex timmar i veckan. Det gav en god grund att stå på. Jag fick naturligtvis också läsa grekiskan, men det blev lättare när man hade hjälp av latinet.

Hur uppsatsen blev minns jag inte och det spelar inte så stor roll – huvudsaken var att mitt intresse för den tidiga kyrkan som redan var väckt stärktes. I en ny uppsats, denna gång i kyrkohistoria för Carl- E. Normann, skrev jag om Eusebius av Caesarea som källkritiker.

När jag skulle skriva min avhandling tog dock de semitiska språken ledningen. Professor Gerleman hade märkt mitt intresse för filologin och föreslog som ämne Efraim Syrierns kommentarer till Genesis och Exodus. När jag studerade semitiska språk på humanistisk fakultet hade arabiska och syriska ingått, men också här hade jag hjälp av latinet. Men det viktigaste var att jag nu hade upptäckt den kyrkofader som utan överdrift kan

sägas vara Exegeten med stort E, ja, i än högre grad än Origenes och Hieronymus. (Jag använder givetvis exeget här inte i den moderna, vetenskapliga meningen – ordet betyder egentligen uttolkare.) Honom har jag behållit en mer än 40-årig relation till och jag hoppas att den inte kommer att brytas.

Genom avhandlingsarbetet blev jag förtrogen med viktiga aspekter av fornkyrkans bibelförståelse, framför allt den judiska bakgrunden och bruket av typologi och allegores. Samtidigt uppvisade den syriska kyrkan särdrag som gjorde att den inte utan vidare kunde sättas på samma linje som den västliga kyrkan (då innefattat de grekiska fäderna). Fortfarande anser jag den patristiker något ensidig som inte kan läsa syriska – även om nu goda översättningar finns, till och med till de nordiska språken.

Att vara exeget är att vara översättare. Våra bibelvetenskapliga kurser går i hög grad ut på att lära sig läsa, översätta och förstå bibeltexter. Men jag hade ännu inte passerat den gräns som gör den stora skillnaden mellan att vara exeget och översättare – om nämligen ordet översättare fattas i en mera genomgripande mening. Det fick jag uppleva när jag anställdes i Bibelkommissionen i Uppsala, i dess gammaltestamentliga översättningsenhet. Där var jag anställd 1979–1985. Samtidigt behöll jag min halvtidstjänst som lektor i Lund och kunde alltså kombinera undervisning i hebreiska med översättning.

Att vara bibelöversättare innebär att arbeta med hela bibelböcker. Som exegeter arbetar vi ju som regel med begränsade textavsnitt som perikoper eller en psalm, där vi försöker lösa ett vetenskapligt problem. Vi måste kanske läsa genom en hel bibelbok eller flera för att nå lösningen, men vi behöver översätta endast begränsade partier. Det är en nyttig erfarenhet att arbeta med stora textenheter för att översätta dem men utan att nödvändigtvis lösa varje exegetiskt problem i dem. Framför allt bidrar det till att öka den språkliga kompetensen. Man blir också medveten om samband mellan bibelböcker och traditionskomplex som man förut inte observerat.

En sådan läsning leder också till att man måste läsa och översätta det som förefaller vara irrelevant, i varje fall ur en teologisk aspekt. Vad kan värdet vara i de nio första kapitlen i 1 Krönikeboken, alla dessa namnlister? Man inser det visa i att kyrkan – även då man har haft *lectio continua* – har utelämnat vissa partier från bruk i gudstjänsten. Det är också tänkvärt att några böcker lämnades okommenterade, även sådana som förefaller vara relevanta för oss. Ett exempel är Deuteronomium. Jag har inte sett en enda fornkyrklig kommentar till denna bibelbok – även under medeltiden var det mycket tunnsått med kommentarer till denna bok. Kan förkla-

ringen helt enkelt vara den, att boken hamnat i orätta händer och att man därför undvek den? Vi vet att Deuteronomium och särskilt de första verserna av kapitel 6 (Hör Israel!) spelat en stor roll för Paulus av Samosata, vilken i sin tur var en av arianismens förelöpare.

Min tid i Bibelkommissionen började gå mot sitt slut. Samma år jag slutade där gav jag ut min första översättning av en fornkyrklig text. Det var Efraim Syrierns ”Hymner om paradiset”, som kom ut med inledning och kommentar på Artos förlag. Jag vill gärna här nämna den mycket stora roll som bokförlaget Artos och dess skapare Per Åkerlund har betytt för den svenska patristikens förnyelse och för mig personligen. Artos förlag och Collegium Patristicum Lundense – se där något som i mycket har kommit att prägla mitt liv.

Något skall sägas om likheten och skillnaden mellan att översätta GT och en fornkyrklig text. Det är en likhet först och främst på det sättet att det rör sig om antika texter som traderats långt före boktryckarkonsten med allt vad det innebär. Det finns också en likhet däri att man aldrig kan översätta enbart med hjälp av lexikon och grammatik. Som min kollega i Bibelkommissionen Krister Brandt brukade framhålla: ingen kan översätta Bibeln utan goda kunskaper i exegetikens alla grenar. Ständigt måste man ta ställning till intrikata frågor inom bibelvetenskapen.

På samma sätt inom patristiken. Vem skulle kunna översätta en rad hos Gregorios av Nyssa utan kunskaper i både filosofi och patristik? Här hjälper enbart Lampes lexikon inte långt.

Men det finns också skillnader. Den stora – och angenäma – skillnaden är att det inte finns några oöverkomliga textkritiska problem. Varje översättare av GT vet: det stora problemet är inte vilka ord i målspråket som skall väljas, utan att veta vad som över huvud skall översättas. Det är med full rätt, menar jag, som vissa partier i Bibel 2000 har lämnats oöversatta. Det som inte kan översättas med någorlunda säkerhet, det skall inte heller översättas. Den intellektuella hederligheten kräver detta.

Detta är i mycket annorlunda när det gäller fornkyrkliga texter. Genom att tidsavståndet mellan tillkomsten och de äldsta handskrifterna är så mycket kortare, blir det problemet avsevärt reducerat. Tillgången på kritiska utgåvor är också god. Och det är skönt att kunna koncentrera sig på innehållet och inte på formen.

Nu skall jag komma in på vad jag har lärt mig av att studera och översätta tidigkristna texter. För hur nöjsamt och intellektuellt stimulerande det än må vara att läsa kyrkofäderna, så gäller också här för den sanne

teologen vad som Paulus skriver: ”allt skall syfta till att bygga upp” (1 Kor 14:26). Och då vill jag säga att fornkyrkans bibel användning upplever jag som paradoxal. Den präglas nämligen av både bundenhet och frihet. Och där tycker jag att vi har något att lära oss.

Bakgrunden till detta ligger i synen på Skriftens inspiration. Det är inte ofta det ordet numera ses i teologiska sammanhang, men jag tror att det är oundgängligt för att kunna förstå den tidiga kyrkans arbete med bibelordet. Det är verkligen den heliga Anden som står bakom Bibelns utsagor. Denna övertygelse går genom kyrkans hela historia, åtminstone fram till 1700-talet. Det förklarar bundenheten. Någon teori om hur detta kan ha gått till, det fanns inte under fornkyrklig tid – lika lite som på judiskt håll.

Mycket intressant är här Origenes framställning i fjärde boken av *De principiis*, som tillsammans med Augustinus *De doctrina Christiana* kan kallas för den fornkyrkliga hermeneutikens klassiker. Jag ber att få rekommendera min översättning i Svenskt Patristiskt Bibliotek, band 4. Det första kapitlet heter just ”Om den heliga Skriftens gudomliga inspiration”. Påfallande är att Skriftens gudomliga ursprung här bevisas främst genom dess mottagande av människorna. Ja, själva inspirationens faktum kan på något sätt förklaras så, eller som det heter: ”När vi så i korthet bevisar Jesu gudom och använder de profetiska orden om honom, då bevisar vi också att de skrifter som profeterar om honom är inspirerade av Gud” (*De princ.* IV:1,6). Alltså: själva bibelbruket blir till ett bevis för inspirationen. Vi skulle till och med kunna säga, att det i Bibeln nedskrivna ordet *blir* ett ord från Gud när det tas emot i tron.

Man skall inte ta lätt på denna teori om Bibelns gudomliga sanning. Det var bakgrunden till martyriet, som för Origenes själv blev till verklighet. Självfallet dog inte Origenes för sin syn på Bibelns inspiration, men han dog för att han trodde på den uppenbarade verklighet som Bibeln omvittnade.

Men samtidigt finns det hos honom och andra kyrkofäder en stor frihet i förhållande till Bibelns ord. Jag vill utveckla detta tema utifrån en föreläsning som jag höll då Collegium Patristicum Lundense firade sitt trettioårsjubileum – en föreläsning som senare publicerades i festskriften till Gunnar af Hällström (Marjo Ahlqvist, Anni Maria Laato och Mikael Lindfelt [red.], *Flumen saxosum sonans: Studia in honorem Gunnar af Hällström*; Åbo: Åbo Akademi förlag, 2010). Tesen är: det är farligt att läsa Bibeln bokstavligt, ty det för tillbaka till judendomen. Det är alltså inte så att en bokstavlig lektyr av Bibeln leder till intolerans och andra hemiska egenskaper – det gör den kanske också – utan det betänkliga är att

den leder tillbaka till judendomen. Det leder till den tänkvärda slutsatsen att den judiska läsningen av GT är en helt korrekt läsning utifrån bokstaven. Men det är till inget gagn för den kristne läsaren, ty – som bekant – bokstaven dödar, men Anden ger liv (2 Kor 3).

Det är alltså först den andliga bibelläsningen som öppnar Skriftens rikedomar för den kristne. Här finner vi också den hermeneutiska nyckel som ibland kan vara svår att finna när man läser ändlösa fornkyrkliga bibelkommentarer eller predikningar. Och här vill jag slå fast en sak. Den typ av hermeneutik som skulle kunna kallas den gordiska knutens hermeneutik – alltså: Bibeln säger så, men vi skall inte bry oss om det – den är fullständigt okänd i den tidiga kristenheten.

Man är helt på det klara med att allt inte är lika viktigt i Bibeln. Man har en selektiv läsning i så måtto att man i tystnad kan gå förbi åtskilligt. Men man skulle aldrig komma på tanken att säga att något är *helt* irrelevant. Däremot kan man säga att något saknar bokstavlig innebörd och har endast en andlig – det är den metod som Origenes tillämpar. Det gäller då närmast sådant som har en ur kristen synpunkt tidsbegränsad betydelse, som till exempel dietreglerna i Leviticus och beskrivningen av den prästerliga skruden i Exodus.

Utgångspunkten är: något måste vi kunna lära oss också av detta. Det värdefulla med Skriften är dess nytta, dess *ofeleia*, och den kan variera men något av den finns alltid med – det gäller endast att finna den. Det kräver ofta ansträngning, och man kan förstå Origenes då han skriver någonstans att han till sin häpnad har hört att det lär finnas kristna som ägnar mindre än tre timmar om dagen åt att läsa Bibeln. Men det ligger en gudomlig pedagogik i att vägen är lång och besvärlig. Eller som samme Origenes skriver: ”Ty om människorna hade haft tillgång till bevisens nötta stigar i skrifterna och dessa hade betvingat människorna, då skulle vår tro med rätta uppfattas som människovishet och inte som Guds kraft” (*De princ.* IV:1,7).

Nej, hermeneutiken kan inte sägas vara särskilt väl utvecklad i fornkyrkan. Men man kan älska, lyda och utlägga Skriften ändå. Trots allt är det något om uppenbaras inte för de lärda utan för dem som är som barn (Matt 11:25). Ibland när jag har läst och översatt texter av kyrkofäder, har jag tyckt att de gör intryck av att vara levande exempel på det som Ps 119 talar om i alla sina 176 versar: I dina stadgar har jag min lust, aldrig glömmet jag ditt ord (v 16). Detta intryck har jag fått särskilt av Efraim Syriern.

Nu kan det ju sägas, att det är naturligt för en diakon, präst och biskop att läsa Skriften. Och de flesta av de författare vi arbetar med var ju något av detta. Detsamma gäller om en lekmannateolog – och det fanns nog flera sådana vid den här tiden än vi föreställer oss. Men vanligt folk? De olärda och kvinnorna? Ja, vi har faktiskt information om hur det kunde gå till i en annan av mig år 1999 översatt skrift, Gregorios av Nyssas *Den heliga Makrinas liv*. Där kan vi läsa om en ung kvinnas bildningsprogram – låt vara att hon befann sig högt upp på den sociala stegen. Först heter det att hon inte fick läsa Homeros och tragödena – sådana texter var inte passande. ”Men allt som i den av Gud inspirerade Skriften vara mera lätt-tillgänglig för de unga, det blev lärostoff för barnet; särskilt Salomos Vis-het och där speciellt det som rörde livsföringen” (Greg. Nyss., *Vita S. Macrinae*, 3). Det är möjligt att det med Salomos Vis-het inte avses den deuterokanoniska skriften utan den kanoniska Ordspråksboken.

Jag är tacksam över att jag kom att uppmärksamma den biografiska genren i fornkyrkan, mycket till följd av att jag under flera besök i Bergen deltog i ett projekt som leddes av den nyss avlidne Tomas Hägg. Allt i fornkyrkan är inte bibelkommentarer och predikningar – som väl är. Eller rättare sagt: biografier och minnestal visar oss Gudsordets makt att på-verka människors liv. Och inte minst: de bryter upp den massivt manliga värld som vi annars är hänvisade till. I den äldre grekiska litteraturen var kvinnor och enkelt folk ofta hänvisade till pittoreska staffageroller, men i kyrkan får de en helt annan betydelse. Och i dessa texter finns det gott om kvinnor och fattiga.

Den första biografien jag översatte var dock inte Makrinas. Det var en annan skrift av Gregorios av Nyssa, hans *Mose liv* (1991, ny upplaga 2011). Här är det biografiska elementet underordnat, och skriften är snarast en traktat i mystik, och som sådan den äldsta vi har. Att jag kom att ägna mig åt denna skrift berodde på ett tips från min kollega Kerstin Bjerre Aspegren, som jag också gärna vill ha nämnd här. Hon var grecist, men spelade en stor roll för patristikens uppblomstring i Lund. Hon skrev sin avhandling om gudsmetaforer hos Gregorios, och sade en gång att *Vita Moyses* skulle vara en lämplig text att översätta.

Under mina forskningar i fornkyrkans värld har jag drivit allt längre västerut. Jag började i Syrien med Efraim och Salomos oden – även om Syrien då ännu var en del av det romerska riket. Jag fortsatte med Gregorios av Nyssa – vi är fortfarande i den östra rikshalvan, men längre västerut. Och nu håller jag på med en monografi om Hieronymus båda översättningar av Psaltaren. Nu är vi i Rom, men det intressanta med Hiero-

nymus är att han förenar öst och väst. Hans modersmål är latin och han verkade först långt västerut, men han lärde sig grekiska och flyttade till Palestina. Däremot har jag inte alls sysslat med de båda som dominerat scenen vid min egen fakultet åtminstone fram till för några decennier sedan: Augustinus och Ireneus. Jag har inget emot dem – allra minst Augustinus – men jag tror inte att fornkyrkans rikedomar på långa vägar är uttömda genom dessa båda.

När man arbetar med texter från kyrkohistorien är det viktigt att komma ihåg, att det hela tiden är människor av kött och blod som står bakom dessa ord. De har inte tillkommit i ett anonymt kollektiv. Det måste då vara fullt tillåtet att söka föreställa sig de personligheter som vi kan ana bakom. De fyra jag har arbetat med är Efraim Syriern, Gregorios av Nyssa, Hieronymus och den som har formulerat Salomos Oden – låt oss kalla honom eller henne odisten. Av dessa har Efraim varit den i särklass roligaste att arbeta med. Hans diktning har en rikhaltighet, ett överdåd och en uppbygglighet som gör den helt intagande. Mest stoff för religionsfilosofi och teologi finns förstås hos Gregorios av Nyssa. Intressantast som människa ter sig för mig Hieronymus: motsägelsefull, våldsam, nervös, en ofullbordad symfoni avbruten i ett forte. Mest utmanande men också intressantast har Salomos oden varit: i vilken teologisk miljö har dessa hymner uppstått? Mer om dem snart.

Nu har jag berättat om vad jag har lärt mig av mitt arbete med fornkyrkliga texter. Jag hoppas att det har framgått hur mycket värdefullt det är. Har jag då inte sett några brister? Hinner den kristna traditionen bli fullt utvecklade och bearbetade redan under de första fem århundradena? Naturligtvis inte. Frånvaron av en social etik ens i form av ansatser är slående. Det beror rimligen till stor del på att de kristna inte hade någon möjlighet att påverka samhällslivet – redan i NT är ju detta påfallande. Men det är också tydligt att så snart en möjlighet gavs, så greps den, vilket kappadokierna och främst Basilios ger exempel på.

En annan brist hänger samman med det ganska ensidiga urval av genrer som vi har fått från den tidigkristna miljön. Det är i mycket hög grad fråga om polemiska skrifter: heretiker vederläggs och falska läror bekämpas. Och heresierna fann man inte endast bland de kristna. Det är en tråkig sida hos Efraim: alla hätska utfall mot judendomen. Till och med när man endast vill förklara den kristna tron kan tonen bli ganska aggressiv, som hos apologeterna. Där finns dock också ett lysande undantag: Brevet till Diognetos. Vi skulle ha mer av denna lugna och sakliga utläggning av kristen tro.

Denna brist tror jag delvis hänger samman med hymndiktningens svaga ställning i fornkyrkan. Fram till Ambrosius är kristna hymner i stort sett okända i väst, likaså i öst – Efraim Syrierns skrifter är visserligen i bunden form, men det rör sig om utpräglad lärodiktning utan högre poetisk lyftning – och med många polemiska inslag. Naturligtvis har hymner och lovsånger inte saknats tidigare. Redan Plinius d y visste att de kristna sjöng sånger till Kristus som till en gud, *quasi deo*, men ledande teologer har undvikit denna genre, och det berodde nog inte enbart på bristande litterär förmåga. Den vanliga förklaringen är att hymndiktningen tagits över av gnostikerna, och det är möjligen så långt vi kan komma.

Men det är en beklaglig brist. Den fornkyrkliga litteraturen kan ge ett ganska negativt intryck just genom sin ensidiga inriktning på undervisning och polemik. Därför är det så skönt att kunna läsa den äldsta bevarade kristna sångboken, nämligen *Salomos oden*, som Per Beskow och jag gav ut i översättning med inledning och kommentar 1980. Att bakgrunden till oderna skulle vara just gnostisk, tror jag inte alls på. Här finner vi den stilla glädje och den djupa tacksamhet som man annars ofta letar efter förgäves. Därför vill jag som avslutning på dessa personliga reflexioner läsa de tre första stroforna i ode 23. Det är i och för sig ett av de mest svårförståeliga i hela samlingen, men inledningen är enkel och präglad av ljus och innerlighet och det upprepade ”från begynnelsen” associerar till det som varit föremålet för mina ord denna dag, den tidiga kyrkan:

Glädje är till för de heliga;
vem skall kläda sig i den utom just de?
Nåd är till för de utvalda;
vem skall ta emot den
utom de som förtröstade på den
från begynnelsen?
Kärlek är till för de utvalda;
vem skall kläda sig i den utom de som ägde den
från begynnelsen?